

6. Венер Р. Е. Эффективность прямого надзора за исправительными программами и управлением. *Уголовное правосудие и поведение*. 2006. С. 367-391.

7. Яковець С. І. Досвід виконання кримінальних покарань Королівства Норвегія та доцільність його впровадження в Україні. *Держава і право: Зб. науков. праць*. 2013/1. № 2(60). С. 362-368.

8. Богунов С. О., Копотун І. М., Пузирьов М. С. Пенітенціарні системи України та Норвегії: порівняльно-правовий аналіз : посібник / за заг. ред. О.М. Джужі. К. : Державна пенітенціарна служба України, 2012. 52 с.

9. Орел Ю. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти нормальної діяльності органів і установ пенітенціарної служби України: монографія. Харків: ТОВ «В справі», 2016. 416 с.

Юрчишин В. М.

*доктор юридичних наук, доцент,
Почесний працівник Прокуратури України,
завідувач кафедри кримінальної юстиції Чернівецького
юридичного інституту НУ «ОЮА»*

Котюк О. І.

*асистент кафедри правосуддя
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Юрчишин П. В.

*студент 4-го курсу Чернівецького юридичного
інституту НУ «ОЮА»*

ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОМІРНІСТЬ РІШЕНЬ І ДІЙ ЯК ЗАСАДНИЧІ УМОВИ ПРАВОВІДНОСИН

Спираючись на статтю 3 Конституції України автори констатують, що оскільки нею задекларовано антропоцентристську ідеологію суспільних відносин, а відтак, й ідею верховенства прав людини, то саме їхній зміст й мав би визначати зміст засади верховенства права. Однак при характеристиці вказаної засади труднощі створює те, що хоча вона й проголошена у назві статті 8 Конституції, її зміст у ній розкривається через верховенство Конституції, тобто права в об'єктивному розумінні. Підставою для такого висновку є й те, що національне праворозуміння продовжує базуватися на визнанні того, що право – це система встановлених і охоронюваних державою загальнообов'язкових, формально

визначених норм, якими регламентовані суспільні відносини, що простежується і в наукових публікаціях, і в позиції Конституційного Суду України, які стосуються даного питання.

В зв'язку з цим авторами обґрунтовується, що стаття 8 Конституції є прикладом техніко-юридичної підміни понять, що з методологічного погляду є неприпустимим, але проблема загострюється тим, що в національній юриспруденції засада законності, почала ставитися під сумнів взагалі. Вказана тенденція почалося зі скасування “загального нагляду” за дотримання законів. А згодом засада законності була вилучена з переліку конституційних засад судочинства та з новітніх господарського процесуального, цивільного процесуального та кодексу адміністративного судочинства, а у кожному з них закріплена засада верховенства права.

В зв'язку з цим автори, спираючись при цьому на довідкову літературу, привертають увагу до того, що конструкція “the Rule of Law”, яка запозичена з англійської мови, українською мовою мала б перекладатись не як верховенство права (прав людини), а як верховенство закону (правових норм), тобто, права в об'єктивному розумінні. А оскільки такий підхід суперечить логіці зміни ідеології суспільних відносин, яка полягає у тому, що у них повинне панувати не право, а людина, її права та інтереси, то таке розуміння верховенства права не може відповідати й європейським уявленням про нього, оскільки витоками його ідеї стали філософські вчення, спрямовані на пошуки обґрунтування узгодження у практиці суспільних відносин пріоритетів приватних і публічних інтересів, й тому закономірним є те, що виникла вона на основі природно-правового світогляду і завершилась визнанням того, що засада верховенства права є засобом забезпечення пріоритету природних прав людини насамперед у загальносуспільних відносинах. Але особливого значення вона набуває у відносинах людини з державою. Саме тому вона закріплюється в Суспільному договорі, роль якого виконує Конституція або відповідні конституційні закони, внаслідок чого й стає і юридичною категорією, і однією з юридичних гарантій утвердження та забезпечення прав людини.

Вказаний підхід зафіксований й у звіті Венеційської комісії 2011 р., у якому підкреслювалось, що засада верховенства права визначає не лише змістовний аспект взаємовідносин між людиною і державою, який полягає у визнанні людини та її прав найвищою

соціальною цінністю, а й їхній процедурний аспект, що полягає у дотриманні загально визнаних вимог як у правотворчій, так і правозастосовній діяльності.

Саме з урахуванням цього обов'язковими вимогами кожного рішення і дії мали б продовжувати залишатися як дотримання “букви закону”, так і їх відповідність його “духу”, який повинен визначатися антропоцентристською ідеологією суспільних відносин, а, відтак, і верховенством прав їхніх учасників.

Виходячи з наведених аргументів, автори доходять висновку, що методологічним орієнтиром у питаннях, які стосуються співвідношення вказаних засад, мало б бути усвідомлення того, що в структурі соціальних цінностей забезпечення справедливості та прав людини є метою, а правові норми – складовою засобів її досягнення. Саме тому соціальна цінність засади законності у тому, що воно є юридичною гарантією забезпечення не тільки прав людини, а й суті правовідносин як таких. Але оскільки соціальна несправедливість може бути спричинена не тільки порушенням закону, а й її узаконенням, то цінність визнання засади верховенства прав людини, тобто, верховенства права в істинному його розумінні, полягає у тому, що воно є одним із засобів і запобігання порушенням справедливості, і її відновлення.

Ключові слова: праворозуміння, верховенство права, верховенство закону, права людини, правомірність, законність, джерела права, правопорушення, загальне право.

Зміни, що відбуваються у правовій системі України відзначаються як прогресивними нововведеннями, прикладом яких є визнання верховенства права, так і не завжди достатньо виваженими й аргументованими змінами, однією з яких є відмова від засади законності як однієї з конституційних засад судочинства. І хоча ця проблема привертала увагу таких українських вчених, як: С. Головатий, М. Козюбра, Б. Малишев, Н. Оніщенко, О. Петришин, П. Рабінович та багатьох інших, однак їхні дослідження в основному стосувалися характеристики змісту засади верховенства права, що ж стосується її співвідношення з засадою законності, то цьому питанню достатньої уваги ще не приділено. З урахуванням цього, завданнями даної статті є аналіз чинного законодавства та наукових поглядів, які стосуються вказаних питань, і на цій основі – уточнення змісту засади

верховенства права та обґрунтування її співвідношення з засадою законності.

У зв'язку з цим, насамперед, слід констатувати, що якщо у статті 1 Конституції України проголошено, що Україна є демократичною, соціальною і правовою державою, то закономірними є й її норми, згідно з якими “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави” (ст. 3), права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21), громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24) [1].

А оскільки вказаними нормами задекларовано антропоцентристську ідеологію суспільних відносин, а відтак, й ідею верховенства прав людини, то саме їхній зміст й мав би визначати і головний напрям політики української держави, і зміст засади верховенства права. Однак при характеристиці цієї засади як правило береться до уваги стаття 8 Конституції, згідно з якою “В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується” [1].

Тобто, якщо врахувати, що категорія “право” в національній юриспруденції тлумачиться в суб'єктивному (як право особи на певні цінності) та об'єктивному (як система встановлених державою правил) значенні, то є очевидним, що у даній нормі йдеться про верховенство конституції, тобто, – права в об'єктивному розумінні.

Підставою для такого висновку є й те, що традиційне національне праворозуміння базується на визнанні того, що право – це система встановлених і охоронюваних державою загальнообов'язкових, формально визначених норм, якими регламентовані суспільні відносини [2, 5], а коли поняття “закон” тлумачиться як будь-який правовий акт, то ототожнення принципу

верховенства права з принципом верховенства закону є виправданим [3, 40].

Не випадково й Конституційний Суд України дійшов висновку, що “верховенство права – це панування права в суспільстві. Воно вимагає від держави втілення його у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема, у закони, які за змістом мають бути проникнуті ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з його принципів є те, що право не обмежується законодавством як однією з його форм, а включає й інші легітимовані суспільством соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо” [4].

Проте, якщо теза даного висновку щодо того, що ідея верховенства права вимагає втілення його у правотворчу та правозастосовну діяльність є правильною і прогресивною, оскільки орієнтує на те, що її змістом є верховенство прав людини (а інакше, що тоді “втілювати у закони”), то теза про те, що право не обмежується законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, є хибною. Адже, по-перше, у ній поняття “право” ототожнюється з його джерелами, якими є не тільки правові, а й інші соціальні норми, по-друге, таке ототожнення свідчить про те, що у висновку також йдеться про право в об’єктивному розумінні, а, по-третє, що ніби-то норми моралі, звичаї тощо є складовою системи правових норм. Але головною у даному контексті, є відповідь на питання, що в суспільстві повинне “панувати” – право чи людина? Якщо право, то це типовий радянський підхід, за якого право ототожнювалось з законом, який, як відомо, панував завжди, але ніколи не панувала людина.

Що ж до того, що у назві статті 8 Конституції декларується верховенство права, а його зміст у ній розкривається через верховенство конституції (закону), то це є прикладом техніко-юридичної підміни понять, що з методологічного погляду є неприпустимим. Водночас, вказана проблема з практичного погляду є дискусійною тому, що у національній теорії права поняття “верховенство конституції” та “верховенство закону”, а відтак, й засада законності, почали ставитися під сумнів.

Але чи є виправданим такий підхід? Адже, як відомо, засада законності (верховенства закону) в практиці правовідносин традиційно визнавалась однією з найважливіших ознак їх

демократичності й тлумачилась як вимога суворого і неухильного дотримання законів всіма учасниками правовідносин. Її безспірність посвідчувалась тим, що вона проголошувалась у конституції, а нагляд за її додержанням покладался на органи прокуратури, які здійснювали його у формі так званого “загального нагляду”. А оскільки вказана вимога законослухняним людям нічим не загрожувала, то вона завжди сприймалася як належне. Не випадково вона була збережена й у новітній Конституції України, згідно з статтею 6 якої “органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України”, а згідно з її статтею 19 “правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України” [1].

Важливою юридичною гарантією забезпечення вказаних вимог є те, що у них публічні і приватні аспекти суспільних відносин чітко розмежовуються, а права і обов’язки їхніх учасників істотно відрізняються. Зокрема, у приватних відносинах кожному дозволено все, крім того, що заборонене законодавством, а зобов’язаний кожен лише до того, що ним передбачене. А у публічних відносинах, які насамперед стосуються державних органів та посадових осіб, то вони уповноважені лише на те, і зобов’язані лише до того, що прямо передбачене законом, що є юридичною гарантією запобігання їхньому свавільному втручанням в приватне життя людини, зловживанням владою, беззаконню, самоуправству тощо.

Якщо ж поряд з засадою верховенства закону у Конституції визнано й засаду верховенства права, а згідно з її ст. 55 права і свободи захищаються судом, то вказаним засадам особливого значення мало б надаватись при розв’язанні суперечностей, що виникають з правовідносин і, зокрема, – при здійсненні правосуддя. Але оскільки державні органи та посадові особи мають право лише на те, що прямо передбачене законом, то саме тому її статтею 129 проголошувалось, що “судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону”, а однією з конституційних засад судочинства – засада законності [5].

Проте, як відомо, наступ на засаду законності почався зі скасування “загального нагляду” за дотримання законів. Що ж до змін до статті 129 Конституції від 2 червня 2016 р., згідно з якими тепер “суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права”, а засада законності з переліку конституційних засад судочинства вилучена [1], то вони стали лише його логічним продовженням.

Як наслідок, те, що в ухвалених 3 жовтня 2017 р. новітніх господарському процесуальному, цивільному процесуальному та кодексі адміністративного судочинства засада законності з переліку їхніх засад була вилучена також, а у кожному з них закріплена засада верховенства права, стало нібито лише приведенням їх у відповідність до вимог Конституції [6]. Саме тому тепер засада законності поряд з засадою верховенства права зберігається лише у кримінальному процесуальному кодексі [7], хоча, судячи з вказаних тенденцій, не виключено, що скоро її вилучать і з нього.

Але в зв'язку з цим постають питання: чи є обґрунтованими вказані тенденції, чи не суперечать вони ідеології сучасних правовідносин і яка проблема розв'язана цими змінами? Тобто, якщо згідно з статтями 3 та 8 Конституції держава взялась здійснювати свою діяльність керуючись засадою верховенства права, а у статтях 6 та 19 задекларувала верховенства закону, то чи справді вказані підходи суперечать один одному і чи було це достатньою підставою скасування засади законності у статті 129 Конституції та у вказаних кодексах? Адже тепер склалася ситуація, за якої якщо попередня редакція статті 129 Конституції узгоджувалась з статтями 6 та 19, але суперечила її статті 3, то чинна – узгоджується з її статтею 3, але суперечить її статтям 6 та 19.

Що ж до того, чи відповідає вказана тенденція методологічним настановам щодо розуміння суті правовідносин, і чи суперечать засади верховенства права та верховенства закону одна одній, то при відповіді на це питання потрібно враховувати, що поняття “право” і “закон” є багатозначними й часто ототожнюються. Якщо ж врахувати й те, що поняття “верховенство права” запозичене з системи англійського права за допомогою конструкції “the Rule of Law”, то важливо з'ясувати, про верховенство якого права у ній йдеться – права в об'єктивному, чи суб'єктивному значенні, а

також те, як ці категорії позначаються й тлумачаться в інших мовах.

А довідкова література засвідчує, що вказані категорії не ототожнюються, і позначаються так: 1) в латинській: право (справедливість) – jus, а закон – lex [8]; 2) в англійській: право, правий (справедливість) – right; правота – rightness, права людини – rights of man. А закон (правило) – law; законний – lawful; законність – legitimacy (lawfulness); юрист – lawyer [9]; 3) в німецькій: право – Recht, закон – Gesetz, законність – Gesetzlichkeit [10].

З урахуванням цього, конструкція “the Rule of Law” українською мовою мала б перекладатись не як верховенство права (прав людини), а як верховенство закону (правових норм). А якщо так, то це суперечить логіці антропоцентристської ідеології суспільних відносин, повернення до якої й зумовлене тим, що державою завжди декларувалось, що найважливішими з соціальних норм є ті, що створені нею, тобто, правові норми. Саме цим зумовлювалось і їхнє верховенство, і обов’язковість для виконання. Що ж до того, чи були вони справедливими, то це значення не мало. Як наслідок, вказані норми панували завжди, що й було політичним курсом держави у цій сфері, який і мотивувався, і забезпечувався засадою законності. Саме тому соціальна справедливість, яка базується на ідеї морального права, внаслідок вказаної політики, в правовідносинах стала просто ігноруватись.

Але в умовах конкуренції різних видів соціальних норм, якими регламентовані суспільні відносини, виявилось, що фактично персональне ставлення до них кожного члена суспільства є значно складнішим, внаслідок чого з часом стали порушуватися й правові норми. І не тільки кримінальними злочинцями, а й тими, хто мав можливість використовувати при цьому у власних інтересах і недосконалість правових норм, і звужувальне або розширювальне їх тлумачення, що фактично є способами їх “обійти”, і можливість пролобійованої зацікавленими політичними силами їх зміни з метою “вдосконалення” на їхню користь, і їх відміни й заміни такими, які влаштовують саме ці сили, а часто – й безкарного брутального їх порушення. Сприяла цьому й практика правозастосування, яка дала підстави для висновку, що закон – “що дишло...”. І хоча все це в підсумку було порушенням закону, внаслідок якого і сам він почав ознаки закону втрачати, подібними

діями створювалось уявлення, що все це ніби-то його порушенням й не є.

Що ж до морально-етичних чи релігійних норм, то вони ніяких маніпуляцій з ними не передбачали, а тому вчинити аморальний чи гріховний вчинок, після якого людина перестає себе поважати, наважувався не кожен. Як наслідок, якщо юридичне віроломство стало справою звичною, то морально-етичне чи релігійне залишалось неприпустимим. Тобто, такий аргумент як “моральне право” цінності не втрачав за будь-якої влади, а тому він і залишається тією призмою, крізь яку в свідомості людини відображається все, що відбувається навколо неї і за допомогою якої й відбувається розмежування добра і зла, справедливості і несправедливості.

А оскільки стало очевидним, що закон став засобом гноблення людини, то логіка зміни ідеології суспільних відносин якраз і полягає у тому, що у них повинне панувати не право, а людина, її права та інтереси. Саме цей підхід й задекларований у статті 3 Конституції України і саме він й мав би визначати зміст засади верховенства права. Водночас, фактично в Україні верховенство права продовжує тлумачитись як верховенство правових норм. Тим більше, що видається це за “європейські цінності”, що простежується й у наукових поглядах, прикладом яких є сама назва статті “Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу” [11], якою й засвідчено, що у ній такі цінності як “верховенство права” і “права людини” розмежовуються, а відтак – верховенство права тлумачиться як верховенство правил, встановлених державою.

Але чи справді таке розуміння верховенства права відповідає європейським уявленням про нього? Адже витокami цієї ідеї стали філософські вчення, спрямовані на пошуки обґрунтування узгодження у практиці суспільних відносин пріоритетів приватних і публічних інтересів, й тому закономірним є те, що виникла вона на основі природно-правового світогляду Дж. Гаррінгтона, А. Дайсі та їхніх послідовників [12, 358].

Водночас, як справедливо відзначає Б. Малишев, А. Дайсі хоча й оперував терміном “the rule of law”, але переважно у розумінні “панування права”, і лише іноді вживав терміни “домінування

права” (the predominance of law) або “верховенство права” (the supremacy of law) [13].

Що ж до складових панування права, то А. Дайсі, ними визнавав: а) заперечення свавільної влади; б) презумпція невинуватості; в) рівність всіх перед законом; г) конституційне право є наслідком прав особи, а не їхнім джерелом; ґ) наявність судового механізму реалізації та захисту людиною своїх прав [14; 15].

Тобто, врахування вказаних поглядів дає підстави для висновку, що засада верховенства права є засобом забезпечення пріоритету природних прав людини насамперед у загальносуспільних відносинах, у яких, як вже зазначалось, “моральне право” є беззаперечним аргументом, що й дає підстави вказану засаду у формі морально-етичного імперативу (беззастережної вимоги), визнавати однією з найважливіших соціальних цінностей. Але особливого значення вказана засада набуває у відносинах людини з державою. Саме це й зумовлює той факт, що вона закріплюється в Суспільному договорі, роль якого і виконує Конституція або відповідні конституційні закони, внаслідок чого й стає і юридичною категорією, і однією з юридичних гарантій утвердження та забезпечення прав людини.

А це означає, що хоча, наприклад, аморальний вчинок й порушує чийсь права, з позицій позитивістського праворозуміння предметом юриспруденції він не є. І лише визнання державою засади верховенства права зобов’язує її визнати вказаний вчинок протиправним, надати йому чітко визначеного та однозначного змісту, й, таким чином, зі сфери морально-етичних відносин, перевести його у сферу правовідносин, що, як відомо, в англійській правовій системі це здійснюється судом за допомогою судового прецеденту. Але визнання державою верховенства права зобов’язує її бути готовою не тільки до того, щоб визнати правопорушенням вчинок, який порушує чийсь права, а й до того, щоб за наявності для цього відповідних підстав визнати, що ухвалений нею закон також порушує чийсь права, а тому є неправовим і підлягає скасуванню. А якщо так, то для цього нею повинні бути передбачені й відповідні юридичні механізми як такого визнання, так і відновлення порушених прав та запобігання цьому в майбутньому.

Саме з урахуванням цього у звіті Венеційської комісії 2011 р. підкреслювалось, що засада верховенства права визначає не лише змістовний аспект взаємовідносин між людиною і державою, який полягає у визнанні людини та її прав найвищою соціальною цінністю, а й їхній процедурний аспект, що полягає у дотриманні загальноновизнаних вимог як у правотворчій, так і правозастосовній діяльності, якими є: 1) законність, включно з прозорим, підзвітним і демократичним процесом ухвалення законів; 2) правова визначеність; 3) заборона довільності в ухваленні рішень; 4) доступ до правосуддя, що здійснюється незалежним і безстороннім судом, включно з можливістю оскаржити в суді адміністративні акти; 5) повага до прав людини; 6) недискримінація і рівність перед законом [16].

Водночас, слід відзначити, що засада законності є не тільки процедурним, а й онтологічним (сутнісним) засобом забезпечення верховенства права, тим більше, що її функції цим не вичерпуються. Адже не випадково в системі правових норм розрізняють норми матеріального і норми процесуального права, які лежать в основі різних галузей права та величезної кількості різноманітних правових інститутів, вже сама наявність яких свідчить про те, що регламентація суспільних відносин не зводиться до врегулювання лише питань, пов'язаних з правами людини, а стосується й безлічі тих питань, які прав людини не стосуються взагалі. Якщо ж при цьому від обов'язковості вказаних норм відмовитись, то який тоді сенс у регулюванні ними суспільних відносин. Тобто, відмова від засади законності означає пропаганду можливості ігнорування правових норм, дискредитації самої суті правовідносин, а в підсумку – відкриває шлях до беззаконня.

З урахуванням цього обов'язковими вимогами кожного рішення і дії мали б залишатися як дотримання “букви закону”, так і їхня відповідність його “духу”, який повинен визначатися антропоцентристською ідеологією суспільних відносин, а, відтак, і верховенством прав їхніх учасників. А, як відомо, вказані вимоги позначаються категоріями “законність” і “правомірність”, які і є головними умовами правовідносин. Саме ця позиція й простежується, наприклад, у назві дисертації “Правомірність слідчих дій: умови визначення і засоби забезпечення” [17].

Таким чином, ототожнення засади законності з засадою верховенства права, а тим більше відмова від неї є лише проявом нерозуміння системного уявлення про мету, завдання та багатоаспектність правовідносин. А оскільки фактично вказані засади доповнюють одна одну, то, незважаючи на відмову від засади законності в засадах судочинства, не випадковим виявилось те, що згідно з статтями 242 КАС, 263 ЦПК та 236 ГПК, які присвячені питанням змісту судових рішень, визначено, що: “Судове рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права при дотриманні норм процесуального права” [6].

Що ж до методологічних орієнтирів у питаннях, які стосуються співвідношення вказаних засад, то ними мало б бути усвідомлення того, що в структурі соціальних цінностей забезпечення справедливості та прав людини є метою, а правові норми – складовою засобів її досягнення. Саме тому соціальна цінність засади законності у тому, що воно є юридичною гарантією забезпечення не тільки прав людини, а й суті правовідносин як таких. Але оскільки соціальна несправедливість може бути спричинена не тільки порушенням закону, а й її узаконенням, то цінність визнання засади верховенства прав людини, тобто, верховенства права в істинному його розумінні, полягає у тому, що воно є одним із засобів і запобігання порушенням справедливості, і її відновлення.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: чинне законодавство. Київ: Алерта, 2016. 80 с.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: “Укр. енцикл.”, 2003. Т. 5: П–С. 736 с.
3. Коментар до Конституції України. Київ, Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. 376 с.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м’якого покарання) № 15–рп/2004 від 02.11.2004 р. [Електронний ресурс]. Реж. доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>
5. Конституція України. Київ, ТОВ “Вид-во “Юридична думка”, 2006. 120 с.

6. Закон України “Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів”. *Голос України*. №№ 221–222 (6726-6727) від 28.11.2017 р. С. 3–78.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України”. Київ.: Юрінком Інтер, 2012. 376 с.

8. Дворецкий И. Латинско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1976. 1096 с.

9. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. Москва, Сов. энциклопедия, 1965. 912 с.

10. Большой немецко-русский словарь: В 2-х т. / Сост. Е. Лепинг, Н. Страхова, Н. Филичева и др. Москва: Русский язык, 1980. Т. 1. А – К. 760 с.

11. Головатий С. П. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу / *Право України*, 2011. № 5. С. 159–174.

12. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

13. Малишев Б.В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект) / *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 8 (130). С. 14–20.

14. Дайси А.В. Основы государственного права Англии / Пер. с англ. Москва, 1907. – 671 с.

15. Дайсі А. Вступ до вчення про право Конституції. Анатомія лібералізму. Політико-правові вчення та верховенство права. Київ, 2008.

16. Верховенство права : доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26.03.2011 р. / *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.

17. Котюк О.І. Правомірність слідчих дій: умови визначення та засоби забезпечення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2013. 19 с.